

ІСТОРІЯ РОСІЇ В ОФІЦІЙНОМУ БАЧЕННІ ПАРТІЙНИХ ІДЕОЛОГІВ СЕРЕДИНИ 1940-Х – СЕРЕДИНИ 1950-Х РОКІВ

У статті розглядаються окремі аспекти офіційного бачення партійними ідеологами ЦК КПРС історичної науки та історіографії Росії середини 1940-х – середини 1950-х років.

Ключові слова: офіційне бачення, цензура, партійна цензура, історія, історія Росії, ідеологічний вплив, радянська ідеологія.

Історія, як наука – завжди являлась об'єктом зацікавленості та об'єктом ідеологічного втручання з боку влади.

У радянський період вітчизняної історії, як ніколи були актуальні відносини історика і влади, бо саме в цей час виробництво і розповсюдження історичних знань підпорядковувалось меті і контролю владних структур. У країні відбулося злиття партії і держави, перетворення партії в інститут влади. А отже, почалося одержавлення культури, де централізація та управління нею були найважливішими умовами впливу партійної влади на історичну науку[2].

Особливим періодом у цьому відношенні є середина 1940-х - середина 1950-х років, коли змінився суспільно-політичний статус історичної науки.

Цей період різні вчені називають епохою тотального терору або ж часом тотальної партійної цензури. В ці роки остаточно склалася багаторівнева система цензури – від самоцензури до партійного контролю за цензорським апаратом, цензурній забороні були піддані не тільки будь-які твори репресованих авторів, але навіть згадки про них. Цілі напрями в науці (особливо в гуманітарній сфері) виявилися під заборону[3].

Мета радянської цензури в історичній науці полягала в тому, «щоб створити нову колективну пам'ять народу, начисто викинути спогади про те, що відбувалося насправді, виключити з історії все, що не відповідає або прямо спростовує історичні претензії КПРС»

На той час, чітко оформилися дві тенденції в ідеологічному житті радянського суспільства. Перша, стрижневою ідеєю якої була ідея світової пролетарської революції. Друга втілювала в собі політичний реалізм сталінської еліти, вона орієнтувалась на традиційні російські цінності - сильна централізована держава, патріотизм, культ вождів і була закорінена в російському ґрунті де відповідала нагальним потребам, зокрема інтересам оборони країни. Особливо в 1940-і рр., друга тенденція з ініціативи та за підтримки Сталіна отримала особливо потужний розвиток. Вона панувала приблизно до 1953 р., поки не стала підпорядкована першій у зв'язку зі змінами у внутрішній і зовнішньополітичній ситуації.

Історики розглядались, як інструменти своєї політики, об'єкти ідеологічного впливу. Успіх багато в чому залежав у впровадженні нових поглядів у галузі історії, у забезпеченні особливої системи дисципліни і контролю, які підкоряли істориків владі. У країні була зруйнована стара система організації науки і створена інша, якої не було до революції. Вцілілі після репресій історики різних наукових шкіл ще в 1936 р. об'єдналися в Інституті історії Академії наук і виконували замовлення влади. Таким чином, наука стала централізована і поставлена на службу владі. Для людей, які працювали в історичній науці в 1940-х - 1950-х рр., було характерне розуміння «правил поведінки», які потрібно було дотримуватися, щоб їх діяльність була успішною.

Влада вдавалася до жорстких методів придушення будь-якого інакомислення (репресії). Пік репресій – кінець сорокових років. Репресії та інші вжиті виховні заходи породили вчених, слухняних вказівкам влади. Вони становили в своїй науці не покоління, а цілу когорту істориків. До цієї когорти належали такі фахівці «старої школи» як С. В. Тарле (1874-1955), С. В. Бахрушин (1882 - 1950), Б. Д. Греков (1882-1953), Л. В. Черепнін (1905-1977) та ін.[5]

На початок 1940-х років, фальсифікаторські кампанії призвели до зображення Й. Сталіна як єдино бездоганною фігури в керівництві партії і до однозначно негативної оцінки всіх інших членів ленінського Політбюро.

Особливу увагу сталіністів було направлено на переписування сторінок історії, пов'язаних з дореволюційною діяльністю Й. Сталіна. До цього часу в історичних працях про цей період життя партії його ім'я або зовсім не згадувалося, або зазначалося у переліку імен членів партійних комітетів або заарештованих.

Основну роль у створенні міфологічної картини радянської історії зіграв створений частково особисто Й. В. Сталіним, частково під його редакцією «Короткий курс історії ВКП (б)». Викладена в «Короткому курсі» концепція історичного розвитку зробила глибинний вплив на радянське суспільство. Цей популярний підручник не тільки визначав з кінця 1930-х до середини 1950-х років зміст викладання та вивчення історії ВКП (б), але і прямо впливав в цілому на історичну науку й історичну пропаганду в СРСР в той час, оскільки його концепція, створена під керівництвом Й. Сталіна, вийшла далеко за рамки власне історії партії і стала еталоном при висвітленні вітчизняної історії XIX-XX століть.

Впродовж 1940-х років згадки про голод, про стихійні лиха і навіть про погану погоду в СРСР знаходились під забороною. У цей же період стало введено заборону на будь-яку інформацію про прояви антисемітизму, а антисемітизм в дореволюційний період представлявся виключно як провокація з боку царського уряду.

У 1944 р. в неопублікованих тезах ЦК партії з питань історії була чітко представлена прийнята ще з початку 1930-х рр.

середня лінія в політиці партійно-державної еліти щодо революційно-класових і національно-державних історичних цінностей. Ця лінія виступала як тенденція в політико-ідеологічній діяльності партії, в зазначені роки перевага стала за національно-державною стороною ідейного багажу партії.

У середині 1940-х - початку 1950-х рр. на перший план вийшли директиви історикам, практичний зміст яких полягав у збереженні державної єдності СРСР, звеличення досягнень російського народу в минулому, що позначилося на концептуальних ідеях історичної науки (формула «абсолютного блага» в оцінці приєднання народів до Росії).

До кінця сталінської епохи з історії революції та Громадянської війни зникли практично всі діячі, що реально відігравали видатні ролі (крім Леніна); їх дії були приписані Й. Сталіну, та вузькому колу його соратників (які, як правило, грали в реальності другорядні й третьюрядні ролі) і декільком видатним більшовикам, померлим до початку Великого Терору: Я. Свердлову, Ф. Дзержинському, М. Фрунзе, С. Кірову й іншим. Партія більшовиків представлялася єдиною революційною силою; революційна роль решти партій заперечувалась; реальним лідерам революції приписувалися «зрадницькі» і «контрреволюційні» дії, і так далі. У цілому створена таким чином картина носила навіть не спотворений, а просто міфологічний характер. Також за Й. Сталіна, особливо в останнє десятиліття його правління, активно переписувалася і більш давня історія, наприклад, історія правління Івана Грозного та Петра I.

Після переможного завершення Великої Вітчизняної війни відбулось повернення до довгоочікуваного мирного життя, що супроводжувалося проявами масового духовного підйому, як однієї з головних складових суспільної атмосфери перших повоєнних років. З одного боку, це проявлялося в трудовому ентузіазмі і соціальному оптимізмі, задавати ритм творчої діяльності радянського народу. З іншого боку подібні масові настрої зумовили подальше зміцнення авторитету верховної влади, символом якої у свідомості багатьох людей була постать Й. В. Сталіна.

Це пояснюється тим, що в радянській політичній системі 1940-х – 1950-х років вождь займав надзвичайний стан, що сформувався в процесі утвердження єдиновладдя Й. В. Сталіна. Наслідком цього стало зміцнення культу особи Й. Сталіна і як відомо, помітну роль у його становленні грала офіційна радянська пропаганда, що масово впливала на свідомість громадян.

У змісті офіційної радянської пропаганди 1945-1956 років основними складовими елементами образу вождя було наступне:

Й. В. Сталін - геніальний полководець, (Цей сюжет утвердився в офіційній пропаганді з моменту закінчення Великої Вітчизняної війни і характеризував внесок вождя в досягнення Перемоги) видатний революціонер, вірний соратник і продовжувач справи В. І. Леніна, (Дана складова феномену вождя виникла у змісті офіційної пропаганди ще в 1930 роках. Вона була однією з найважливіших характеристик діяльності і особистості вождя, оскільки стверджувала ідею правонаступництва в керівництві країною.) організатор трудових перемог радянського народу, видатний учений, вождь братніх народів СРСР[7]. (Цей сюжет образу вождя був найбільш емним і був своєрідним символом епохи.)

Варто згадати також Г. Ф. Александрова, радянського партійного і державного діяча, ученого-філософа, лауреата двох Сталінських премій (1943, 1946), члена ВКП (б) з 1928 року) та виголошену ним у серпні 1945 року доповідь на тему стану суспільних наук в СРСР. Відзначивши успіхи, досягнуті під час війни офіційною історичною наукою в справі мобілізації населення, глава Агітпропу вказав разом з тим на недоліки, які слід було виправити. Перш за все, історія Радянського Союзу поставала недостатньо прямолінійною. Похваливши роботу, виконану в роки війни республіками по вивченню своєї історії, він нагадав про непорозуміння, що виникли в той же час у зв'язку зі спробами Казахстану, Татарстану і Башкирії опублікувати історію свого військового минулого. Що надалі не слід приділяти надто великої уваги національним меншинам і їх повстанням проти російської колонізації, сказав Г. Александров, оскільки «історія народів Росії є історія подолання цієї ворожнечі та поступового їх згуртування

навколо російського народу». Не варто також дуже детально описувати місцеві події, що не мають великого значення для історії всієї країни в цілому. Г. Ф. Александров висунув тезу, що «історія окремого народу може бути правильно розроблена і зрозуміла лише у зв'язку з історією інших народів і в першу чергу з історією російського народу». Закликав розглядати історію як «єдиний органічний процес». Зокрема, він також вважав, що можна отримати більше користі з теми татаро-монгольської навали. Якщо врахувати, що це випробування, яке випало на долю російського народу, перешкодило подальшому просуванню Золотої орди на захід, сказав він, то росіяни цілком можуть пишатися тим, що вже в XIII столітті врятували Європу від спустошливого набігу. Все це вкладалося в русло радянської історіографії, яка була сформована після 1937 року, але потім доповідач зробив заяву, що стала для всіх несподіванкою. Сказавши, що необхідно змінити канонічні портрети таких найбільших творців російської держави, як Іван Грозний і Петро I [11].

Велику увагу приділяли перемозі над Німеччиною. Згідно з новою ідеологічною доктриною, вона була унікальним подвигом в історії людства, не порівняним з жодними військовими досягненнями дореволюційної епохи. Іноді цю доктрину називають «міфом про війну». Якщо раніше сталінські ідеологи з готовністю виявляли і навіть віднаходили спадщину імператорської Росії в радянській історії, то в післявоєнні роки вони гучно оголошували, що перемога над фашистською Німеччиною носила виключно «радянський» характер, була обумовлена і проводилася після 1917 року далекоглядною політикою індустріалізації і соціалістичного будівництва в цілому.

Так, в 1946 році відбувся справжній інквізиторський суд над українськими істориками та літераторами, яких звинуватили у націоналістичному висвітленні історії в дореволюційному минулому. На пленумі ЦК компартії України М. С. Хрущов накинувся на такі видання, як «Історія України» і «Нарис історії української літератури», викривши з них по-перше «серйозні помилки націоналістичного характеру», а по-друге - в «буржуазно-націоналістичні погляди на історію українського народу і його культури». Його атаку підхопив через тиждень головний ідеолог

українського ЦК К. З. Литвин, заявивши, що подібні дослідження «замовчують російсько-українські літературні зв'язки і в той же час перебільшують вплив західноєвропейської літератури». Цей наступ було підтримано в 1946-1947 роки майже десятком резолюцій ЦК української компартії, які буквально підкосили республіканську історіографію та історичну літературу. На наступний рік до цієї справи було приєднано проти своєї волі і білоруських комуністів. Було вирішено, що «Історія Білоруської РСР» не годиться для масового поширення, оскільки стверджує, що білоруська нація склалася вже в X столітті, а держава - в XI-му. Пам'ятаючи про докори Г. Александрова, висловлених українській компартії під час війни з приводу прославлення Данила Галицького, білоруські комуністи суворо припиняли всі посилення на історію своєї республіки, які могли скомпрометувати легендарне минуле російського народу: Автор стверджує, «що войовничі дружини полочан під керівництвом Володимира [Полоцького - Я. К.] розгромили німецьких псів-лицарів, стримали їх рух на Схід». Полочани безсумнівно брали участь у боротьбі проти німецьких псів-лицарів, але здійснити розгром останніх вдалося лише дружинам Олександра Невського». Викликали сумніви і тексти, в яких описувалася благополучне життя білоруського народу під владою іноземних правителів. Вони були небезпечні з тієї точки зору, що «читач може зробити неправильний висновок про наче добровільне приєднання західно-руських земель до Литви», що було абсолютно неприйнятно для московських ідеологів. Коли в Москві вирішили, що білоруська компартія не в силах самостійно справитися з ситуацією, газета «Культура і життя», що була центром висвітлення ждановських ідей, опублікувала дві статті, присвячені цьому питанню, а Оргбюро висловило осуд білоруським комуністам. Ці заходи подіяли, і пристрасті в Білорусі загострилися до такого, що в «буржуазному націоналізмі» стали звинувачувати всіх, хто розробляв теми національної історії. І навіть два роки потому, у 1949-му, білоруські історики скаржилися, що їх наука так і не оговталася від цього удару[13].

Тим не менше, не можна не відзначити і деякі зміни, що відбулися в офіційній пропаганді. Чому Г. Ф. Александров намагався

пригальмувати вихваляння дореволюційних героїв? Хоча радянські ідеологи зазвичай не відхрещувалися від мобілізованих ними епізодів російської історії, десь в кінці 1944 або початку 1945 року у них увійшло у правило пов'язувати успіхи в останній війні не стільки з героїчною спадщиною, скільки з досягненнями радянської влади. У цьому немає нічого дивного, оскільки партія завжди прагнула затвердити легітимність свого правління і свій непохитний авторитет, і перемога 1945 року, яка не мала прецедентів в історії служила незаперечним аргументом на користь радянського державного будівництва.

Таким чином, з середини 1940-х років і аж до самого розпаду в 1991 році радянська держава прагнула підтвердити свій статус за допомогою двох епопей; тисячолітньої історії Росії і Вітчизняної війни з фашистською Німеччиною. Оскільки в 1950-х роках розгляд останньої війни окремо від всієї історії виглядало б дещо штучно, її описували традиційно мовою пропаганди, орієнтованої на російське минуле.

Отже, націонал-більшовицька пропаганда середини 1940-х – середини 1950-х років успішно розвивалася по двом напрямках. Г. Александров віддавав перевагу першому з них, який стверджував лінійний історичний розвиток, і поступово очистив руссоцентриську позицію від всіх значущих неросійських компонентів. Цей руссоцентризм цілком узгоджувався з іншим ідеологічним напрямком, що спирався на міф про війну. Офіційно вважалося, що досвід війни пережитий усім радянським народом, але стверджувалось, що боротьбу з німцями вели в основному росіяни.

Об'єднані націонал-більшовицьким руссоцентризмом та пов'язані подвійною віссю історії і війни, минуле і сьогодення співіснували в післявоєнні роки цілком узгоджено. У сукупності вони забезпечували радянських ідеологічних працівників надзвичайно ефективним словником міфів, образів і кумирів, що дозволяло згуртувати населення і довести легітимність радянського правління. Тому було б помилкою говорити, що в період «ждановщини» і після нього спостерігався повний розрив з тією лінією, яка проводилася в передвоєнні і воєнні роки. Руссоцентризм у другій половині 1940-х – середині 1950-х років

посилився, а не зменшився. Спроби ж інших народів СРСР досліджувати свою історію і розвивати свою культуру, як правило, не підтримувалися, а історія російського народу займала все більш привілейоване становище. У коридорах влади стикалися непримиренні протиріччя історико-адміністративного характеру і велася безперервна боротьба, проте російському населенню все це було невідомо, і воно в цілому було єдине у своєму руссоцентризмі. Розгляд «ждановщини» в руслі націонал-більшовицької тенденції, відрізнивши радянську історіографію і масову культуру після 1937 року, дозволяє зрозуміти несподіваний підйом руссоцентризму і ксенофобії і визначити нові орієнтири, що допомагають розібратися в ідеологічній топографії всього періоду розвинутого сталінізму.[15]

Загальна концепція вітчизняної історії та методологічні вимоги, що спотворювали правильне сприйняття і тлумачення фундаментальних явищ і процесів, не закривали шляхи до вирішення безлічі приватних питань і розробки тих чи інших тем. Важким шляхом, дотримуючись встановлених владою кордону і «правила поведінки», історичне пізнання тим не менш рухалося вперед. Марксистський метод історичного дослідження - підхід до історії - приніс свою користь. Він розкрив «свої» сторони історії, розставив нові акценти, заклав «свої» односторонні традиції вивчення вітчизняного минулого. Орієнтуючись на нього більшою чи меншою мірою, історики розвивали свою науку. Історія не зводилася до ідеології, чого хотіла б влада. Цього не вийшло, в чому і полягає урок, винесений з матеріалу.

Період 1940-1950-х рр. є ключовим для з'ясування шляхів розвитку історичної науки в СРСР і в більш пізній час, тому що режим, в якому діяли історики, з часом

зм'якшувався, але зберігав свої найважливіші риси й ідеологічні цінності[6].

Під час хрущовської «відлиги» ідеологічні пута ослабли, і стала можливою велика свобода наукової думки. Однак «відлига» не супроводжувалася відмовою від спроб переписування історії, змінилися тільки конкретні теми фальсифікацій і ставлення до окремих історичних особистостей.

Винуватцями терору називали особисто Й. Сталіна і вузьке коло його наближених (М. Єжова і Л. Берію). Однак причетність до терору М. Хрущова і близьких йому осіб (А. Мікоян, І. Серов), а також осіб, які померли раніше і канонізованих (М. Калінін, А. Жданов) замовчувалася.

Вже з квітня 1953 згадка про політичну фігуру вождя у змісті офіційної пропаганди значно скоротилася і незабаром ті чи інші сюжети, що відображали діяльність Й. В. Сталіна зустрічалися з нагоди свят і знаменних дат.

Основними характеристиками особистості вождя, що залишилися в пропаганді були: «Й. В. Сталін - вождь братніх народів СРСР», «Й. В. Сталін - великий революціонер, вірний соратник і продовжувач справи В. І. Леніна».

Відображення інших сюжетів політичної практики вождя у змісті офіційної пропаганди позбулося колишньої виняткової спрямованості на фігуру Й. В. Сталіна, зберігши при цьому основні змістовні моменти: «Й. Сталін - геніальний полководець і організатор військових перемог Радянських Збройних Сил», «Й. В. Сталін натхненник і організатор трудових перемог радянського народу».

Окремі постулати, характеризували багатогранну особистість вождя, через надзвичайну офіціозність свого змісту, протягом 1953 - 1956 років, практично зникають з ужитку в офіційній пропаганді.

Список використаних джерел та літератури:

1. Александров Г. О некоторых задачах общественных наук в современных условиях // Большевик. – 1945. – № 14. С. 12-19.
2. Бранденберг Д. Л. "Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания. 1931-1956" // Часть III. – С. 25
3. Блюм А. В. Советская цензура эпохи большого террора // Индекс / Досье на цензуру : журнал. — 1997. — № 2. — С. 17.
4. Гречухин П. Б., В. Н. Данилов. Выход краткого курса истории ВКП(б) и предвоенное советское общество. – М., 1998. – 135 с.
5. Дубровский А. М. Историк и власть. – Брянск 2005. – 118 с.

6. Жирков, Геннадий Васильевич. История цензуры в России XIX—XX вв. Учебное пособие. М.: Аспект пресс, 2001. — 358 с.
7. История советской политической цензуры. Документы и комментарии / Составитель Т. М. Горяева. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. — 672 с.
8. Культурне будівництво в Українській РСР, червень 1941-1945: Збірник документів і матеріалів. — К., 1989. — С. 253-256.
9. Литвин К. Об истории украинского народа // Большевик. — 1947. — № 7. — С. 41-50.
10. Національні відносини в Україні у XX ст. — К., — 1994. — С. 291-296.
11. О задачах партийных организаций республики по выполнению постановлений ЦК КПСС «О дальнейшем улучшении идеологической политико-воспитательной работы». — К., 1979. — С. 30.
12. Роговин В. З. 1937-1998 Была ли альтернатива? Том 3. Сталинский неонэп.
13. Никифоров А.Л. Феномен вождя в официальной пропаганде и обыденном сознании в 1945 - 1956 годах. Автореф. дис. к. ист. н. 07.00.02 СПб.: Б.и., 2002. — 23 с.
14. Yekelchuk. Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination. Toronto , 2004, P. 53-87;
15. Yekelchuk. Celebrating the Soviet Present: The Zhdanovshchina Campaign in Ukrainian Literature and the Arts. P. 255-257;
16. Yaroslav Bilinsky. The Second Soviet Republic : Ukraine after World War II. New Brunswick , 1964. P. 394-395.

V.YURCHENKO

HISTORY OF RUSSIA IS IN OFFICIAL VISION OF PARTY IDEOLOGISTS MIDDLES OF 1940-X ARE MIDDLES OF 1950-X YEARS

The article deals with some aspects of the official vision of the party Central Committee ideologues historical scholarship and historiography of Russia mid 1940 - mid 1950's.

Key words: *formal vision, censorship, party censorship, history, history of Russia, the ideological influence, the Soviet ideology.*

B.B. ЮРЧЕНКО

ИСТОРИЯ РОССИИ В ОФИЦИАЛЬНОМ ВИДЕНИИ ПАРТИЙНЫХ ИДЕОЛОГОВ СЕРЕДИНЫ 1940-Х - СЕРЕДИНЫ 1950-Х ГОДОВ

В статье рассматриваются отдельные аспекты официального видения партийными идеологами ЦК КПСС исторической науки и историографии России середины 1940-х – середины 1950-х годов.

Ключевые слова: *официальное видение, цензура, партийная цензура, история, история России, идеологическое влияние, советская идеология.*